

ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

Ն Ա Խ Ա Ր Ա Ն

Նորանցած 1892 թւականի հոկտեմբերին ռուսաղգի պ. Իւրի Վեսելովսկին մի նամակով դիմել էր ինձ, որ գրեմ իմ համառօտ կենսագրութիւնը և ուղարկեմ իրան: Այսպիսի առաջարկութիւններ արել են և ուրիշները, բայց ես ժամանակ չը գտայ շուտով կատարելու իմ յարգելիների առաջարկութիւնը: Մարդիկ սովորաբար յետաձգում են իրանց կեանքի և կտակի դրելը, ենթադրելով՝ որ դեռ ապրելու են, ուրեմն և ժամանակ կունենան այդ բանն անելու, մոռանալով Աւետարանի ասածը, թէ՛ «Այ գիտես յորում ժամու դող դայ»: Ահա դար ապրելուց յետոյ՝ աւելին ձգելով Արարչի կամքին՝ ես վճռեցի ահա գրել իմ կեանքի գլխաւոր դէպքերը, այն դէպքերը, որոնք որ և է կերպով ազդեցութիւն են ունեցել իմ մտաւոր և բարոյական զարգացման վրայ: Եւ այս արի ես այն համոզմամբ, որ կեանքից ստացած փորձառութիւնն ևս մի հարստութիւն է՝ յետնորդներին կտակելու արժանի:

I

Ես ծնւել եմ Խաչէն գիւղումը, որ գտնւում է Թիֆլիսից դէպի հարաւ վաթսուն վերստ հեռաւորութեան վրայ հին Բողնոփորումը, իսկ այժմեան Բօլնիսումը: Գիւղի «Խաչէն» անւանւելու պատճառն այն է, որ նրա այժմեան բնակիչները անցեալ դարի վերջերում զաղթել են Ղարաբաղի Խաչէն մհալից և այստեղ

ասել խաչնեցիք: Գիւղացիք մինչև այսօր էլ պահպանել են իրանց բնիկ մըհալի թէ բարբառը և թէ սովորութիւնները: Պապըս զաղթել է Խաչնի Սէյդի-շէն գիւղից, ուր նա յայտնի է եղել իբրև Աղահց վերդի: Ես ղէպք ունեցայ այցելել այդ գիւղը և տեսայ աւքովս Աղանց աղբիւրը, Աղանց ձորն ու բազը և Աղանց ճըղպրէն (ընկուղենին): Այդ ծառը ես որ տեսայ՝ մի ահագին կոճղ էր, բոլորովին չոր, բայց ղիւղացիք այդ վաղեմի յիշատակը չէին ուզում ոչընչացնել: Մեր ցեղից միայն մի պառաւ կին կար Մի-զունց Արիւթիւնի տանը:

Հայրս Աղանց Ստեփանն էր, իսկ մայրս՝ Հուփսիմէն (Հուռի), Տէր-Անդրէասեանների տանից:

Այդ ժամանակ ծննդեան մատեններ պահելու սովորութիւն չը կար. մէկի ծննդեան տարին յիշում էին նոյն տարին պատահած մի որ և է նշանաւոր ղէպքով: Իմ ծննդեան տարին նշանաւոր ղէպքը եղել է այն, որ Մեծ-Մասիսը շարժւել է և Արուին տակոյն արել, իսկ այդ պատահել է 1840 թւականին: Մայրս ասում էր, թէ քեզ մկրտել ենք Մեծ պատումը Ղազարոսի յարութեան տօնին, քո ծնւելուց ութ օր լետոյ: Այս բանին ես կարեւորութիւն չը տալով՝ չեմ հետաքրքրւել ստուգելու, թէ այդ տարին Քրիստոսի բարեկամը որ ամսի քանիսին է յարութիւն առել:

Իմ մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը ես մանրամասն նկարագրել եմ «Արութիւն և Մանուէլ» վէպիս մէջ: Այդ վէպի Արութիւնը ես ինքս եմ: Դրանում բաց եմ թողել միայն մի սովորականից դուրս պատահած ղէպք, որ սակայն կենսագրական տեսակէտից մեծ նշանակութիւն ունի: Այդ ղէպքը իմ մանկական սիրահարութիւնն է, որ մեծամեծ աղէտների պատճառ դարձաւ և սկիզբն դրաւ այն հալածանքին, որին ենթարկեց ինձ հայրըս: Ես չը գիտէի ղեռ ևս որ մեզանում նոյն իսկ ամուսնական սէրը մի դատապարտելի յանցանք է, և դա է եղել Քրիստոսի խաչելու միակ պատճառը: Սակայն սուրբ էր իմ սէրը, անմեղ, անարատ, անիմանալի և անգիտակից: Այսպէս կարող էին լինել միայն Ալամն ու Եւան անմեղութեան դրախտումը իրանց մանկական հասակում, նախքան բարոյ և չարի գիտութեան ծառի պտղից ճաշակելը: Ինչպէս խորամանկ օձը՝ նայելով նրանց անմեղութեան վրայ՝ կա-

րող էր զանազան կասկածներ տանել և աշխատել նրանց սրտի մէջ ևս ձգել այդ կասկածը, ճիշտ այսպէս վարեցան ինձ հետ էլ իմ անմեղ սիրոյն ականատես եղողները:

Բանն ահա ինչպէս էր: Շամշուղա գիւղի քահանայի մօտ կարդալիս ես դասընկեր շունէի, իսկ խաղընկերներս իմ հասակակից աղջկէք էին: Սրանց մէջ ամենից փոքրը եօթը տարեկան մի աղջիկ էր, անունը Մայիկօ: Սա իւր ծնողաց մին ու ճառ զաւակն էր. այս պատճառով էլ նրան միշտ զուգած ու զարդարած էին պահում, որով ամենից սիրուն էր թւում իմ աչքումը և ամենից շատ դուր գալիս: Ինչպէս երեխան սիրում է իւր զուգած տիկնիկը, անդադար շտկում է նրա զուգսը, գգւում, համբուրում, ես էլ ճիշտ այդպէս էի վերաբերւում Մայիկօին: Աղջկայ մայրը հակառակ չէր իմ այսպէս վերաբերւելուն, ընդհակառակը նա աւելի ևս խրախուսում էր ինձ, արծարծում էր իմ սէրը, զանազան անուշեղէն ուտեցնելով: Աղջիկն էլ մօրիցն ստացած մրգեղէնն առանց ինձ չէր ուտում: Այսպէս ահա իմ սէրն օրէցօր աւելի աճեց և աւելի տաքացաւ: Սիրտս այնպէս կպաւ Մայիկօին, որ էլ չէի կարողանում նրանից բաժանւել, միշտ ուղում էի նրա հետ նստել, նրա համար երգել: Նրա անունով գրում էի սիրոյ երգեր, ի հարկէ նախադեղարեւստական, բայց սքանչելի երկուսիս համար էլ. քաշում էի և իմ ու նրա պատկերները կողք կողքի, ինչպէս հարս ու փեսայ, ի հարկէ նախապատմական ճաշակով, բայց մեր երեւակալութեան համար շատ զմայլեցուցիչ: Դասերս այլ ևս չէի սերտում և բերան անում առաջւան ժրածանութեամբ. այժմ նրանք շատ չոր էին թւում և շատ տաղովալի, ինչպէս որ էին իրօք էլ:

Տէրտէրս նկատեց այս, սկսեց յանդիմանել, ուզեց ինձ հասկացնել, որ իմ արածը լաւ բան չէ, և կարող է շատ վատ հետեւանքներ ունենալ: Ես լսում էի և գլխի էի ընկնում թէ ինչ է ուղում ասել, բայց այս հանգամանքն աւելի էր սաստկացնում իմ սէրը դէպի Մայիկօն:

Մինչև այդ ժամանակ ես որ մի հրաշք էի գեղացոց աչքումը իմ բնատուր շնորհքովս, այդ հանգամանքի պատճառով դարձայ մի հրէշ: Զը նայած տասը տարեկան հասակիս, ես միամիտ

էի խենթութեան չափ, մինչդեռ այդ հասակում բոլոր իմ ծանօթ երեխէքը շատ սատանայ էին և խորամանկ։ Խենթութիւնս այն աստիճանի հասաւ, որ ես սակսեցի իմ լսած հէքիաթներէ հերոսների պէս ջուշուշ դառնալ և սար «Հոր թնդացնել իմ սիրունու անունով։ Ես այդ ժամանակ մի փոքրիկ Դոն-Քիշոթ էի, նրա պէս խենթ, բայց նրա պէս էլ անվեհեր և երևակայող... Ամառը, երբ Մայիկօն սարումն էր լինում, ես ոչ մի բանից չը վախենալով՝ վեր էի կենում կէս դիշերին և թաքուն փախչում նրա մօտ։ Սովորական ճանփով չէի գնում, որ տեսնող չը լինի, այլ խոր ձորերով և խիտ անտառներով, որոնք լիքն էին ամեն տեսակ գաղաններով... Երբ բանը այս չափազանցութեանը հասաւ, իմաց տւին հօրս, նա էլ ապսպրեց, որ ինձ տանեն մեր տուն, ուր ինքը դիտէր, թէ ինչպէս կը խրատէր ինձ։

Ճարլս ինչ, պէտք է գնայի, և գնացի։ Հայրս երեսիս չը նայեց բնաւ։ Մայրս ինձ պաշտպանելու համար մի քանի անգամ ծեծւեց։ Իմ մանկական սէրն իմ մէջ դառաւ մի տեսակ հոգեկան ցաւ և սկսեց մաշել ինձ։ Մայիկօիս կարօտը քաշելով՝ սկսեցի օրէցօր նւազիլ։ Ուրբան նւազում էր մարմինս, այնքան դիւրագրգիռ և դիւրագգաց էի դառնում և այնքան քնքշանում։ Կոպիտ գործ ու խօսք տանել չէի կարողանում, ուրիշների թշառ վիճակը, նրանց աղքատութիւնը, մերկութիւնը, տկարութիւնը այնքան ունեցողների վրայ չէին ազդում, ինչքան ինձ վրայ, որ միայն ականատես էի։ Այս դիւրագգացութիւնն իմ մէջ մի տեսակ տկարութիւն դառաւ մի տեսակ ցաւ։ Մի առաւօտ մայրս իմ ձեռքով մի բաժին կերակուր ուղարկեց մի հիւանդ օտարականի համար։ Հիւանդը շատ զգածւեց և լաց եղաւ։ Պատմեց, թէ ինքն էլ ունի ինձ պէս երեխէք, որ եթէ մեռնելու լինի, նրանք որբ պիտի մնան, և սկսեց ինձ օրհնել։ Երբ շատ շնորհալի տղայ ես, ասաց, և ժամանակով շատ լաւ և շատ երեւելի մարդ կը դառնաս։ Ես չը կարողացայ լացս պահել։ Երբ դուս գնացի, մինչև կէսօր մայրս չը կարողացաւ իմանալ, թէ ինչու եմ լաց լինում։ Գէնց որ ուղում էի պատմել, հեկեկանքը խեղդում էր ինձ, չէի կարողանում ուղիղ խօսք արտաբերել։—Լաւ, լաւ, հանդարտւիր, ասաց մայրս, յետոյ կը պատմես... Իսկ յետոյ պատմեցի, որ այն զարիւր մարդը

շատ հիւանդ է, պահող չունի, հաց տուող չունի, պէտք է հոգ տանել նրա վրայ: Մայրս գթոտ կին էր, խնդիրս անտես չարաւ, բայց այնու ամենայնիւ այն մարդը մեռաւ և իմ չիշողութեան մէջ թողեց մի անջնջելի հետք:

Իմ նւագելուս հետ նւագում էր և սնունդս: Շատ կերակուրներից այնպէս էի զգուում, որ նայել երեսներին չէի կարող, գինի չէի կարող բերանս առնել, շատ մրգերի նոյն իսկ ծառիցը զգուում էի, փռուրնին տեսնելիս գլուխս ցաւում էր, սղոց սրելիս պէտք է շատ հեռու փախչէի, որ ձայնն ակաջս չընկնէր, և չը սարսռէի բոլոր մարմնով: Այսու ամենայնիւ Մայիկօն մտիցս չէր ընկնում: Նորանոր երգեր էի յօրինում, որոնց մէջ կարօտս էի յայտնում ինչպէս Քեարամն իր կորած Ասլուն: Գիշերները տեսնում էի երագումս, ուրախութիւնիցս զարթնում էի իսկոյն, բայց տեսնելով որ երազ է, սկսում էի լաց լինել: Լացիս իսկական պատճառը չէի յայտնում, ասում էի՝ գլուխս է ցաւում: Բայց մէկ օր յայտնեցի մօրս: Մայրս կարծելով որ աղջկայ մայրն ինձ կախարդել է, հօրըս խնդրում է, որ գիր անող մոլլաներին զիմէ և ինձ փրկել տայ այս ցաւից: — Գիր—միր հարկաւոր չէ, պատասխանել էր հայրս, ես ինքս շատ լաւ գիր կանեմ: Եւ ճշմարիտ, մի գիշեր էլ, երբ ըստ սովորութեան սկսեցի լաց լինել և սուս չը կացայ, հայրս վեր կացաւ, մի փափուկ ճիւղտ վեր առաւ, որ իր լաւ գիրն անի ինձ վրայ, ես իսկոյն վեր թւայ տեղիցս, և շապկանց ու ոտաբոբիկ փախայ մինչև գեղի ներքի թաղը՝ քեռանցս տունը, ուր ինձ պատասպարեցին, իմանալով բանի հանգամանքը: Մայրս ինձ այդտեղից փախցնել տաւ քաղաք—Թիֆլիս—քրոջս մօտ, ուր և մնացի մինչև մօտայ ներսիսեան դպրոց 1853 թւականին: Այդտեղ ինձ ընդունեցին նախավերջին դասատանը, բայց ինչ որ աւանդում էր այդտեղ, ես արդէն գիտէի, այնքան ողորմելի մի բան էր այդ ուսումնարանը, թէև Շանշեանն էր տեսուչը: Իմ այստեղի դպրոցական կեանքը ես նկարագրել եմ «Արութիւն ու Մանուէլի» երկրորդ հրատարակութեան երկրորդ գրքի առաջին զխումբը:

Այս ժամանակ ես այնքան հասունացայ և գիտակցութեան եկայ, որ իմ մանկական սիրահարութեանս խենթութիւն լինելը զգալի եղաւ ինձ համար, և ինձ մեղաւոր ճանաչելով ասում էի

աղօթքիս մէջ՝ «Տէր, մի՛ յիշիր զմեզս մանկութեան իմոյ...» Այդ սիրոյ տեղ իմ մէջ զարթնեց մի նոր սէր, սէր առ ուսումն և սա էլ նոյնքան աղետալի դարձաւ ինձ համար, ինչքան և առաջինը։ Տոգորելով նորանոր գաղափարներով, ազատելով շատ նախապաշարմունքից, սկսեցի անխնայ յարձակել այդ նախապաշարմունքների դէմ, որով դարձեալ զայրացրի հօրս և նա ոչ միայն չօգնեց ինձ, որ ես շարունակեմ ուսումս, այլ կրկին անգամ դուրս արաւ ինձ տանից իբրև Աստուծոյ ծրից դուրս եկած անառակ որդու։ Այս մասը նոյնպէս նկարագրած եմ յիշեալ վէպիս մէջ և դրանով էլ վերջացրած։ Այսուհետեւ ինչ որ ասելու եմ դրա շարունակութիւնը կը լինի առանց նրա վիպական ձևն ունենալու։

II

Նոյնատեսակ կենդանիք իրանց միջից հալածում են արտաքուստ իրանց նման չեղող ձագերին։ Այս մի այնպիսի յատկութիւն է, որով անբանները մաքառում են իրանց տեսակի կերպարանափոխութեան դէմ և թէպէտ չեն կարողանում տեսափոխութեան առաջին առնել, բայց այդ գործն այնքան դանդաղացնում են, որ նա կատարւում է անհուն դարերի ընթացքում։ Անբանների այս յատկութիւնը գտնւում է և բանականների այն դասակարգի մէջ, որոնք անւանում են յետագէմ, խաւարամիտ և պահպանողական։ Եթէ բանականների մէջ չը լինէր այս յատկութիւնը, լուսաւորութիւնը յառաջ կերթար անընդհատ և հսկայական քայլերով, բայց այսպիսի բան չը կայ բնութեան մէջ, ամեն կենդանունս զօրութիւն ունի և իր կենդրոնաձիգը։ Այս հանգամանքը մի շարիք է, այլ բարիք, պէտք է գիտենալ միայն թէ ինչպիսի զէնքով պէտք է պատերազմել տգիտութեան և խաւարի դէմ և միանգամ ընդ միշտ համոզւելու է, որ այդ պատերազմը վերջ չունի, և որ այս դարում գործ դրած զէնքը միւս դարում կարելի չէ գործածել, իբրև հնացած և անպէտք։

Ինքնուրոյն լինել՝ կընշանակէ մի կաղապարով ձուլած հասարակութիւնից տարբերիլ։ Այդպիսին կը լինի միւսների համար մի հրէշ. նրան մի տեղ կը խաչեն, մի այլ տեղ կը բանտարկեն. նրան կը համարեն խենթ, վտանգաւոր, և այլն։ Այդպիսին արդարեւ մի

խենթ է, մի ցաւագար, գիտակից ոչինչ չը կայ նրանում, ամեն ինչ կատարում է բնազդամբ, մի ներքին անդիմադրելի դրդումից, մի աներեւոյթ զօրութեան թելադրութեամբ:

Երբ որ հայրս դուրս արտւ ինձ երկրորդ անգամ, ինձ համարելով անառակ որդի, ես ընդհակառակը ինձ համարեցի Եսաւից հալածւած մի Յակոբ, եղբայրներից վաճառւած մի Յովսէփ, Եգիպտոսից փախած մի Մովսէս: Մեծ էր հաւատս, որ ունէի դէպի իմ Արարիչս, շատ մեծ:

Ես ընկայ երկրիս ուղիանոսը ինչպէս մի հէքիաթական աշխարհի մէջ, ինչպէս մի առասպելական, այլ ոչ իրական կեանքի մէջ: Այդ կեանքի հետ ես բնաւ ծանօթութիւն չունէի, դրսի կեղեւն էի տեսել միայն և շատ հաւանել, բայց չը գիտէի, որ նա մի զարդարուն գերեզման է, չը գիտէի որ նրանում զարհուրելի գազաններ և միջատներ կան: Շարունակ եօթը տարի պտըտուցի ես այդ զգաւարանումը, որ տշխարհք է անւանում և կեանք, բայց պտըտուցի ինչպէս կախարդւած, ինչպէս հիպնոզացրած, որ չը գիտէ ինքը, թէ ուր է գնում և ինչ է անում, բայց որ կարծես գնում է մի արդէն նախասահմանւած ճանապարհով: Ինչպէս հնդկական հաւատով մարդուս հոգին մի նախասահմանութեամբ անցնում է զանազան աւարկանների և կենդանիների միջով, որ նրանցում զուլի, մաքրւի և ապա թէ միանայ Բրահմայի հետ, ճիշտ այսպէս եմ գտնում այսօր և ես իմ կեանքը. սա ևս անցել է և դեռ պիտի անցնի զանազան կենդանիների միջով—օձերի, գորտերի, էշի, կապիկների, գայլերի, ոչխարների և այլ կենդանիների, որ աւելի մաքրւի և միանայ իմ պաշտած անիմանալի Զօրութեան հետ, այն Զօրութեան, որի հաւատը միշտ ունեցել եմ և զգացել իմ մէջ իբրև ինձանից անբաժան մի սիրտ և մի հոգի:

Եօթը տարուց յետոյ ես ընկայ մի տպարանական ձուլարան իբրև աշակերտ, որ այդ արհեստը սովորեմ: Այս բանը ես արի ոչ թէ գիտակցաբար, ոչ թէ արհեստի նշանակութիւնն ըմբռնելով այլ անգիտութեամբ: Կեանքի մէջ—թէ դուրսը սար ու ձոր ընկած, և թէ քաղաքի մէջ, ամբողջ եօթը տարւայ ընթացքում աւելի քան եօթի անգամ եօթը տեղ մոնելուց և դուրս գալուց յետոյ հիմա էլ մտայ ձուլարան նոյն անգիտակցութեամբ և նոյն

աներևոյթ զօրութեան զրդմամբ, որ ինձ ման էր ածում իբրև մի կոյրի, այնքան միայն խնամք տանելով՝ որ ես խորխորատների մէջ չընկնիմ: Խաւար էր այդ ժամանակ մեր աշխարհը, շատ էր խաւար. լուսաւոր մարդուն պէտք էր լապտերով փնտրել: Ոչ գիր, ոչ գրականութիւն, այլ սարկութիւն, ճորտութիւն, գերութիւն, բռնութիւն — մի դժոխք իր բոլոր դիւական և ճիւղական հրէշներով:

Յայտնի է, որ տառ ձուլելը, երբ այժմեան արագաշարժ և դիւրաշարժ մեքենաները չը կային և ամեն ինչ ձեռքով էր շինւում, մի տաժանելի աշխատութիւն էր պահանջում, բայց այդ տաժանելի աշխատութեան մէջ շունչ քաշեցի ես այնպէս ազատ և քաղցր, ինչպէս Անդէրսէնի անձոռնի բատիկը, երբ հաւի ու կառուի ձեռից ազատւելուց յետոյ ընկնում է ջրի մէջ և լողում իր ուղածի չափ, կամ ինչպէս Ադամը, երբ դժոխքից ազատւում է և նստում Քրիստոսի կողքին Զիթենեաց սարի վրայ: Սրանից պէտք է զուշակել, թէ որքան տաժանելի պիտի լինին եղած ուրեմն անցած եօթը տարւան քաշած օրերս:

III

Չուլարանն ինձ համար դրախտի փոխարկողը եղաւ նրա տէրը, որ էր պ. Համբարձում Էնֆիաճեանցը: Սա մէկ օր՝ դիպածաբար՝ տեսաւ իմ մի քանի ոտանաւորներս, որոնց վրայ նոր ձուլած տառեր էի ածել իբրև անպէտք թղթերի վրայ, դուրս քաշեց այդ թղթերը և սկսեց կարգաւ Գրածներս երգիծաբանութիւնների էին նոյն իսկ ձուլարանում կատարւող ծիծաղելի անցքերի վրայ, որոնց մէջ ամենից թունդը խոհարարի մասին գրածս էր: Նրա մէջ ցոյց էի տւել, թէ ինչպէս նա մեզ՝ աշակերտներիս անմարս բաներով է կերակրում և այն էլ շատ նւազ, չընայած, որ ահագին ծախք է ցոյց տալիս: Հէնց նոյն օրը դուրս արաւ խոհարարին և աւելի լաւ բերաւ: Այդ օրւանից սկսեց ինձ վրայ առանձին և լուրջ ուշադրութիւն դարձնել ինձ մի նոր գիւտ համարելով: Ամեն կիրակի և տօն օրերին հրաւիրում էր տուն ծաշի, դրքեր էր տալիս կարգալու, իր գրած նամակները, որ այդ ժամանակ շատ էր գրում Մխիթարեանների վրայ ձուլարանի և տպարանի մասին, ինձ էր արտագրել տալիս: Զնշեց ինձ հետ արած պայմանը, որով տարե-

կան պիտի ստանայի յիսուն մանէթ և վարձ նշանակեց ըստ աշխատութեան, որով տարեկան ստացալ փոխանակ յիսուն մանէթի վեց հարիւր մանէթ և աւելի ևս: Երբ տպարանը բացեց և ես սկսեցի շարել առանց վարպետի, նա ինձ տուաւ աշկերտներ, որոնք ինձ համար էին շարում, իսկ ռոճիկն ինքն էր տալիս: Աշակերտներ ունենալով ես ժամանակ էի վաստակում ընթերցանութեամբ պարապելու:

Այս ժամանակ ահա, երբ իմ բարի համբաւը հասաւ զիւղ, հացրս եկաւ ինձ մօտ, հաշուեց ինձ հետ և արտասուքն աչքերին բացականչեց.

—Փառք իմ Ստեղծողին, որ քեզ ջուր ու կրակ պցելուց յետոյ վերջապէս օրինաւոր մարդ շինեց: Ապրես, որդիս, ապրես, հիմա կարող եմ ասել, որ իմ հարազատ ծնունդն ևս, իմ սիրելի զաւակս: Ես էլ քիչ դառն օրեր չեմ քաշել, ես էլ դժուածիւն չստեմ արել, բայց դու չափն անց կացրիր, այնպէս որ ես չէի կարող ուրիշ կերպ վարել, ուրեմն ներելի է և իմ վարմունքս դէպի քեզ:

—Ի հարկէ ներելի է, ասացի, հացր: Ամեն բանի մէջ Աստուծոյ մատը կա, եթէ դու այնպէս չը վարէիր, ես էլ այսպէս չէի դառնալ կամովին:

Ահա այս փոփոխութեանս և իմ հօր ասելով «օրինաւոր մարդ» դառնալուս համար ես պարտական եմ պ. Համբարձում Կնիթաճեանցին, մինչև այդ ժամանակ առաջին անգամ ինձ պատահած միակ լաւ մարդուն: Դրա շնորհիւ ես ընկալ և ուրիշ լաւ մարդկանց շրջանի մէջ, դա ինձ ծանօթացրեց իր իսկ պաշտած մարդուն—Հախվերդեանին: Ես էի «Կռուկ»-ի շարողը, որով պարծայ նրա խմբագրի՝ պ. Աղաբէկեանի սիրելի Ղազրիկը: Դրաշար էի, այն, բայց օրինաւոր դրաշար էի. հեղինակներն ինձ էին յանձնում իրանց զրքերի սրբագրութիւնը: «Կռուկ»-ի սրբագրողը պ. Պօշեանցն էր, բայց դա հիւանդանում էր ստէպ և այն ժամանակ ես ու Համբարձում աղան էինք սրբագրում միասին նոյն իսկ Աղաբէկեանի գրածները, որ նոր էր սկսել արեւելեան բարբառով գրել:

Այս շրջանի մասին ես գրել եմ իմ «Մի երես նորագոյն պատմութիւնից» բրօշուրիս մէջ 16—20 երեսներում:

Շատ կը սխալւի մէկը, եթէ այդ նոր վերածնւած շրջանը մեր այսօրւա շրջաններին նմանեցնէ բարոյական կողմից: Այն ժամանակ նիւթական շահի համար ոչ ոք չէր մտածում. այն ժամանակ անձ և դանձ զոհաբերում էին հաւասարապէս առանց որ և է յետին մտքի: Տպարան հիմնելը պ. Էնֆիաճեանցի և ընկերութեան վրայ ահագին ծախք նստեց: Պօլսից վարպետներ հրաւիրեցին ահագին ռոճկով, թէև գրողանոց մարդիկ դուրս եկան: Մէկ օր ես դուրս վռնդեցի դրանց տպարանից իրրեւ անպէտք և չիմար շաւառատաններէ: Համբարձում աղան կանչեց ինձ և մեղմ յանդիմանութեամբ ասաց.— Ինչպէս դուրս ես արել, այնպէս էլ դնա հրաւիրիր որ դան, ես նրանց մօտ դնացողը չեմ, քանի որ այնքան չիմար են, որ փոխանակ քեզ դուրս անելու, իրանք են դուրս գնում: Յի է լսել, որ վարպետն աշակերտից վռնուի: Ես կատարեցի բարերարիս հրամանը Պառնեանցի միջնորդութեամբ. նա վարպետներէս հաշտեցրեց ինձ հետ, որոնք կրկին տպարան եկան և շարունակեցին իրանց կեղծ վարպետութիւնը: Այս վարպետներէ միջնորդը եղել էր Մատթէոս կաթողիկոսը, այս պատճառով էլ երեք տարի դուր տեղը ռոճիկ ստացան:

Վառուկը առաջին իսկ տարին մեծ թիւով բաժանորդ ունէր: Նա մօցրեց մեր մէջ բուն ազգային ուղղութիւն և թեւ տաւ Թիֆլիսի նորածին երիտասարդութեանը: Ազնութիւն և շիտակութիւն էր փայլում երիտասարդութեան մէջ, անկեղծ ազգասիրութիւն կար: Սակայն ոչ ոք մեր գրական գործի վրայ այնքան մեծ զոհողութիւն չի արել, այդ ժամանակ ինչքան պ. Համբարձում Էնֆիաճեանցը, որի ուուն իսկ այդ ժամանակ շարունակ մի ժողովարան էր և մի ճաշարան: Նրա նախադիւր շատ լայն էր, իսկ իր ժամանակակիցների հասկացողութիւնը շատ սահմանափակ: Նա ուղում էր մի մեծ ընկերութիւն կազմել, աշխարհականների մի ուխտ, որ պիտի ունենար Միլիթարեանների պէս հարուստ և զեղեցիկ տպարան և ձուլարան և մի հարուստ լեթանդարան վերձանութեան, այսինքն՝ մեծ մատենադարան, պիտի ունենար իր սեփական ամսագիրն ու լրագիրը, բացց անհնարին էր այն ժամանակ այս ծրագիրն իրագործել, քանի որ հասուն մաքի աէր մարդկանց թիւը շատ սահմանափակ էր. հունձ շատ կար, բացց

մշակ սակաւ. հաւատացեալների թիւն աճում էր, բայց հովիւներ չը կային: Մեր գրական գործիչները բոլորն էլ դեռ ևս նորուս և թերուս մարդիկ էին. լեզուն նոյնպէս նոր էր սկսում կազմակերպուիլ, նոր էր ձեռնարկւում հասարակական թատերերգութեան, նոր էին բարեկարգւում ուսումնարանները: Այս նոր և թարմ հոսանքի միակ պատճառը ամբողջ պետութեան մէջ նոր սկսւող ռեֆորմներն էին, որոնք մեզ համար անակնկալ էին, նրանցից շահւելու ոչ մի նախապատրաստութիւն չունէինք. ծերունի ներսէսի հեռատեսութիւնը մինչև այդ մտիկութիւնը չէր հասել, մեր մտաւոր և բարոյական վերածնութիւնն սկսւեց Մատթէոսի օրով:

(Կը շարունակւի)